

İnanna'dan Venüs'e, Bir Mezopotamya Tanrıçasının Değişimi

From Inanna to Venus, The Transformation of a Mesopotamian Goddess

Semra GÜL¹

Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Erzurum, Türkiye
Atatürk University, Institute of Social Sciences,
Department of Archaeology, Erzurum, Türkiye
semragul86@gmail.com
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Korkmaz MERAL²

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Arkeoloji Bölümü, Erzurum, Türkiye
Atatürk University, Faculty of Letters,
Department of Archaeology, Erzurum, Türkiye
kmeral@atauni.edu.tr

Öz

Medeniyetin beşiği olarak adlandırılan Mezopotamya, iki nehir (Dicle, Fırat) arasında kalan bölgedir. Günümüzde Irak, Kuzeydoğu Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Güneybatı İran topraklarından oluşan bölgenin adı ilk kez Polybius, Strabon gibi antik yazarlar tarafından kullanılmıştır. İnsanlık tarihi açısından oldukça büyük öneme sahip Mezopotamya; aynı zamanda Sümer, Babil, Akad ve Asur gibi ilk medeniyetlerin de kurulduğu, verimli topraklarıyla da tarihte birçok uygarlığa ev sahipliği yapmıştır. Çok zengin kültürel bir birikime sahip olan bölgenin diğer önemli bir özelliği de inanç unsurlarının çok olmasıdır. İnsanoğlu, yeryüzünde varoluşundan itibaren, varlık nedenini sorgulamış ve ilahi bir güce inanma ihtiyacı duymuştur. Bu noktada tarihin temellerinin atıldığı bölgedeki inanç sistemi; bilinen ilk medeniyetlerden biri olan, MÖ 3200'lerde çivi yazısına dayalı bir yazı sistemini icat eden Sümerler aracılığıyla, sonraki uygarlıklara aktarılmıştır. Çalışmamızda Mezopotamya'nın en önemli tanrıçalarından biri olan; adına pek çok tapınağın inşa edildiği, aşk, bereket ve savaş tanrıçası İnanna'nın, Roma tanrıçası Venüs'e olan yolculuğu değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, tanrıça, Astarte, İnanna, İştâr

Abstract

Mesopotamia, called the cradle of civilization, is the region between two rivers (Tigris and Euphrates). The name of the region, which today consists of Iraq, Northeast Syria, Southeastern Anatolia and Southwest Iran, was first used by ancient writers such as Polybius and Strabo. Mesopotamia, which has great importance in terms of human history; At the same time, it has hosted many civilizations in history with its fertile lands, where the first civilizations such as Sumer, Babylon, Akad and Assyria were founded. Another important feature of the region, which has a very rich cultural background, is the abundance of religious elements. Since its existence on earth, human beings have questioned their reason for existence and felt the need to believe in a divine power. At this point, the belief system in the region where the foundations of history were laid; It was transferred to subsequent civilizations through the Sumerians, one of the first known civilizations, who invented a writing system based on cuneiform in 3200 BC. In our study, one of the most important goddesses of Mesopotamia; The journey of Inanna, the goddess of love, fertility and war, for whom many temples were built, to the Roman goddess Venus was evaluated.

Keywords: Mesopotamia, goddess, Astarte, Inanna, İştâr

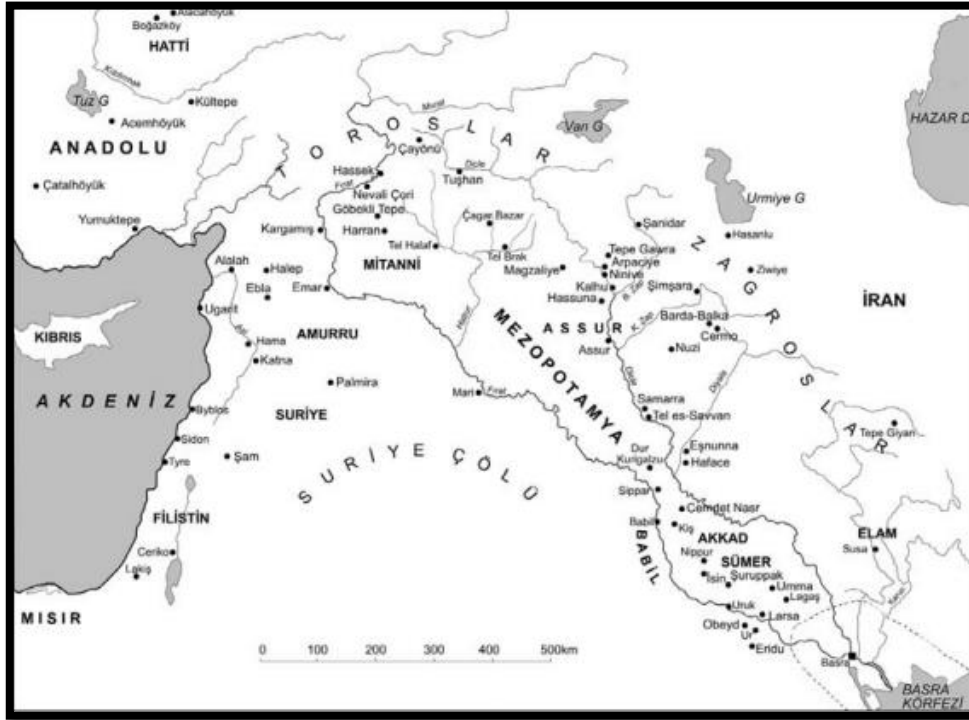
Geliş Tarihi/Received 25.01.2024
Kabul Tarihi/Accepted 05.06.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 22.06.2024

Cite this article as: Gül, S. & Meral, K.(2024). İnanna'dan Venüs'e, bir Mezopotamya tanrıçasının değişimi. *Current Perspectives in Social Sciences*, 28(2), 219-232.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Mezopotamya adı “iki nehir arasındaki bölge” anlamına gelen Yunanca Μεσοποταμία; “mesos (orta)”, “potamos (nehir)” ile “ia” (Yunanlıların yer adlarına iliştiirdikleri ek) kelimelerinden türemiştir¹ (Bertman, 2003, s. 2). Mısırlıların aynı anlama gelen “Naharina” adını verdikleri bölgede bahsi geçen nehirler Fırat ve Dicle’dir. İslami devirlerde ise bölgeye “Cezire (ada)” denilmiştir (Memiş, 2007, s. 7). Bölgenin kuzey kesimine Asur, güneyine Babil, Akad, Sümer ve Basra Körfezi’nin doğusundaki bölgeye de Elam ismi verilmiştir (Resim 1), (Yalvaç, 1982, s. 564; Sevin, 1999, s. 1; Zafer, 2016, s. 13). Medeniyetin merkezi olan Mezopotamya’da da eskiçağ toplumlarının birçoğunda olduğu gibi çok tanrılı bir inanış vardı (Uncu, 2011, s. 1). Mezopotamya toplumları çevrelerini gözlemleyerek sorgulamış; nehirleri, dağları, bitkileri, güneş, ay ve yıldızları yöneten bir gücün olduğuna ve bu düzenin işleyişini büyük bir tanrılar topluluğunun elinde tuttuğuna inanmışlardır (Zafer, 2016, s. 13). Tanrı ve tanrıçalarına somut anlamlar yüklemişler ve hayatlarında önemli yer tutan doğa kuvvetlerini kutsallaştırarak; tıpkı kendilerinde olduğu gibi eril ve dişil, yani tanrı ve tanrıça olarak sınıflandırmışlardır (Yıldırım, 2019, s. 193).

Resim 1 Eski Mezopotamya ve Yakın Çevresi
(Köroğlu, 2006, s. 13)

Bu tanımlamaları anlamlandıran ve daha sonraki medeniyet oluşumlarının da temellerini atan, Mezopotamya’nın ilk halk gruplarından Sümerler², (Zafer, 2016, s. 14) tek bir tanrıya değil pek çok tanrı ve tanrıçaya tapınmışlardır³ (Etgü-Pekşen, 2023, s. 515). Sümerler, tanrıları yaratıcı ve yaratıcı olmayan tanrılar diye ikiye ayırmışlar; gök, yer, deniz ve havanın denetimini ellerinde bulunduran tanrıların yaratıcı tanrılar olduğu ve diğer bütün varlıkları bu dört tanrıdan birinin yarattığına inanmışlardır (Kramer, 2002, s. 155). Sümer tanrılar topluluğu; An (Gök Tanrısı), Enlil (Hava Tanrısı) ve Enki (Yer Tanrısı) üçlüsünden oluşmaktaydı (Bottero, 2003, s. 260; McNeill, 2005, s. 39; Zafer, 2016, s. 19; Bottero & Kramer, 2019, 115-140; Pekşen, 2022, s. 261). Bu üçlü dışında yaratıcı tanrıların dördüncüsü olarak, gök tanrısı An’ın eşi, Enlil ve Enki’nin kız kardeşi

¹ Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir. Proje Numarası: SDK-2022-10659.

² Sümerler, Mezopotamya’da 2000 yıl kadar uzun bir süreçte varlıklarını sürdürmüş ve MÖ 3. bin yılın sonunda Samiler tarafından yıkılmıştır. Bkz: Kramer, 2001, s. 64. Mezopotamya inanç sisteminin Sümerler etrafında şekillenmesindeki en temel unsur; Sümerlerin yazıyı icat edip, kültürlerini yazı dili ile aktarmaları olmuştur. Bkz: Acı, 2016, s. 24.

³ Sümer tanrı ve tanrıçalarının fazla olması, Sümer Tanrılar Panteonunun varlığını düşündürmüştür. Bu Panteon Sümer devlet yönetimi ve siyasi gücün bir bileşimi olarak varlığını sürdürmüştür. Sümer tabletlerinde yüzlerce tanrı ismi geçmesine rağmen, sadece elli büyük tanrı bilinmektedir. Bkz: Kramer, 2002, s. 165. Şuruppak ve Tell Ebu Şalabik’te gerçekleştirilen kazılarda, tanrı listeleri adı verilen tabletler ele geçmiştir (Pekşen, 2017, s. 5-7).

(Dinç, 2017, s. 35), “yüceltilmiş hanım” olarak tanımlanan Nimmah gelmekteydi (Zafer, 2016, s. 28). Bu dört büyük tanrıdan sonra gelen ve Sümer inancında önemli yer tutan diğer tanrılar ise; kader tayin eden Nanna (Ay Tanrısı), Nanna’nın oğlu Utu (Güneş Tanrısı) ile İnanna’dır (Aşk ve Savaş Tanrıçası) (Kramer, 2002, s.165).

Yazılı kaynaklardan bilinen ilk “aşk” tanrıçası olan İnanna; An’ın kızı (Çağırın, 1990, s. 498), Utu’nun kız kardeşi (Zafer, 2016, s. 29) olarak kabul edilen; varlığını Sümerlilerin ortaya çıkışından, Mezopotamya uygarlığının sonuna kadar koruyan ve önemini giderek arttıran en önemli tanrıçalardan biriydi (Kıymet, 2014, 22). İnanna’nın adı; Sümerce’de “Nin-ana” (Göğün Kraliçesi ve Cennetin Hanımefendisi) kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur (Doğancı, 2019, s. 627). Sümerler kadınlarda gördükleri ve görmek istedikleri bütün nitelikleri onun şahsında toplamış (Zafer, 2016, s. 29); özellikle cinselliği ile evrene yaşam veren bir tanrıça olarak adeta onu yücelterek tapmış ve ölümsüzleştirmişlerdir. Tanrıça; çekiciliğin, güzelliğin, şefkatin, hırsın, kavganın, kurnazlığın ve en önemlisi de bereket ve çoğalmanın sembolü olmuştur. Yere ve göğe egemen olan tanrıça; tanrıların en üstünü olan Enlil’e istediğini yaptırmayı, Enki’yi aldatmayı başarmıştır (Çiğ, 2006, s. 13). En önemli kült merkezleri Uruk, Kis ve Agede kentlerinde olan tanrıçanın (Köroğlu, 2012, s. 110; Yılmaz, 2018, s. 194); hastalara şifa dağıtması ve insanları hastalıklardan koruması da dikkat çeken diğer önemli bir özelliğidir (Yiğit, 1997, s. 279).

Sümerlerin yarattığı bu din anlayışındaki Tanrıça İnanna inancı uzun zaman varlığını devam ettirmiş; özellikle Sümer Rönesans Dönemi olarak adlandırılan, III. Ur Hanedanlığı Dönemi’nde yazılı metinlerin gelişmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Ayrıca bu dönemde Sümerliler ile Sami Akadlılar’ı bir arada yaşamış ve Akadlılar tarafından Sümer yazın kültürü benimsenmiş ve bu aktarım da kalıcılığı arttırmıştır. Bu aktarımlarda Sümer inanç sistemi ve tanrı-tanrıça adları da Akadca karşılıklarının yazımı ve eklemelerle geçiş yapmıştır. Bu süregeliş Babil ve Asurlular tarafından da devam ettirilerek; sadece resmi yazılarda değil, mitlerde, destanlarda, ilahilerde, şiir ve şarkılarda da kendini göstermiştir (Yıldırım, 2019, 201). Artık metinlerde Sümerli tanrıça İnanna, Akadca Eş-tar, Babil ve Asur’da İştâr adını alarak savaş tanrıçası özelliklerini de almış ve geleneğini devam ettirmiştir (Bottero, 2003, 241). Eştâr/İştâr’ın Akadlardaki sıfatı “Belet-ekallim” (Saray Hanımı)’dır (Bottero, 2003, 35). Asur’da An-Anu, Enlil-Enlil, Enki-Ea, İnanna-İştâr adını almıştır (Kılıç & Uncu, 2011, s. 241). Babil’de bu tanrıların sadece adları değişmekle kalmayıp birkaç tanrının özelliği bir tanrıda toplanarak; baş tanrı konumunda Marduk olmuştur. İştâr ise Babil’in baş tanrısı Marduk’un eşidir (Kirschbaum, 2004, s. 138-141; Gökçek, 2015, s. 241).

Sabah ve akşam yıldızı olan Venüs Gezegeniyle özdeşleştirilen tanrıçanın kutsal hayvanı aslan, sembolü ise sekiz köşeli yıldız veya yıldız diskidir (Black & Green, 2004, s. 169). Tanrıçanın bolluk ve bereketi simgeleyen diğer bir sembolü ise özellikle Asur döneminde sekiz köşeli yıldız geride bırakan ve pek çok Asur tapınağının süslendiği; kanca şeklinde bükülmüş kamış buğdayı rozetidir (Black & Green, 2004, s. 156-157). Bazen kutsal hayvanı aslanla birlikte betimlenen tanrıça, bazen de av köpekleriyle ya da kanatlı savaş tanrıçası kimliğiyle ok ve yay tutarken betimlenmiştir (Köroğlu, 2012, s. 110; Doğancı, 2019, s. 627).

Tanrıçanın tabiatla ilgili en güzel örneği, ana tapınım merkezi olan Uruk kazılarında ele geçen kaymak taşından yapılmış, yaklaşık bir metre uzunluğundaki “Uruk/Varka Vazosu”nda (MÖ 3200-3000) hükümdarın tanrıça İnannaya bölge ürünlerini sunması işlenmiştir (Resim 2). Dönemin sanatını, dini yapısını, Sümer’in mitolojik anlayışını en iyi şekilde yansıtan vazo üzerinde tarım ürünlerinin konulduğu kâseler, kaplar ve sepet taşıyan çıplak erkekler/rahipler geçidi tasvir edilirken; başaklar, koyunlar ve keçiler bölgedeki tarım ve hayvancılığı temsil etmektedir. Vazonun üzerindeki öykünün başkahramanı, hükümdarla yüz yüze gelen, gösterişli kıyafetleriyle dikkat çeken tanrıça İnanna’dır (Mieroop, 2004, s. 46; Yiğit, 2020, s. 55-56).

Resim 2 Uruk Vazosu (MÖ 3200-3000)
 (https://tr.wikipedia.org/wiki/Varka_Vazosu)

Tanrıça İştar'ın savaşçı özelliğinin en iyi betimlendiği bir Akad İmparatorluğu mührü üzerinde (MÖ 2350-2150); boynuzlu bir miğfer takan ve sırtında silahlar taşıyan İştar, tasma takılı bir aslanı ayakları altına almaktadır. Üstte ise simgelediği Venüs yıldızı görölmektedir (Resim 3).

Resim 3 Bir Akad İmparatorluğu Mührü Üzerinde Tanrıça İştar (MÖ 2350-2150)
 (<https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0nanna>)

Babil’de, Yeni Babil İmparatorluğu (MÖ 625-539) Kralı Nebukadnezar tarafından savaş ve aşk tanrıçası İştâr adına yaptırılmış olan “İştâr Kapısı” kente giriş kapısıdır. Babil şehrinin kuzey-güney yönünde uzanan Tören Yolu’nun kuzey ucunda bulunan İştâr Kapısı sırlı tuğlalar ile bezeleydi (Köroğlu, 2006, 204). Birlikte bir kompozisyon oluşturan İştâr Kapısı ile Tören Yolu, “Babil’in Asma Bahçeleri” kadar önemliydi. 23 metre yüksekliğindeki İştâr Kapısı’na kuzeyden gelip Tören Yolu’na girildiğinde 22-24 metre genişliğinde, 200 metre uzunluğunda taş döşeli bir yoldan geçilmekteydi. Tören Yolu’nun iki tarafında bulunan duvarlarda ise, sırlı ve kabartmalı tuğladan yapılmış tanrıça İştâr’ı simgeleyen 120 adet aslan figürü sıralanmaktaydı (Oates, 2015, s.161; Akar Noei, 2018, 35-36). (Resim 4)

Resim 4 İştâr Kapısı ve Tören Yolu
(https://www.kadingirra.com/proc_street.html)

Tanrıça İştâr’ın, Babil kralı Hammurabi dönemine (MÖ 1792-1750) ait British Müzesi’nde bulunan kilden yapılmış 49,5 cm yüksekliğindeki Burney Rölyefi/Gecenin Kraliçesi Rölyefinde; tanrıça boynuzlu başlığı, kanatları, aslanları ve baykuşları ile birlikte gösterilmiştir. Elinde bir dal ve adaleti temsil eden halka bulunur (Black & Green, 2004, s. 109; Köroğlu, 2012, s. 110). (Resim 5)

Resim 5 Burney Rölyefi (Tanrıça İştâr) (MÖ 1800-1750)
(Albenda, 2005, s. 172, Fig. 1)

Suriye’de, 1934 yılında Mari Sarayı’nda bulunmuş olan 1.42 cm boyunda, MÖ 18. yüzyıla ait kireçtaşından yapılmış üç boyutlu bir heykelde, tanrıça İştâr’ı elindeki bir vazoya görmektediriz (Resim 6). Başında özel bir miğfer, boynunda beş sıra bir gerdanlık olan gerçek boyutlarıyla dikkat çeken heykel, ellerinde su taşımak için bir vazo olamayacak kadar kalın ve ağır olan silindirik

bir nesne tutmaktadır. Bu vazo benzeri nesne, iç gösteren kıyafetin üstünden geçen göğüsteki iki paralel şerit ile tutturulmuştur. Arkaya doğru devam eden şeritler tanrıçanın ensesinde dikdörtgen biçimli garip bir kutuyu tutar. Kutu, tanrıçanın ensesinin arkasına sınıksız oturmuştur ve yatay bir şerit ile miğferine tutturulmuştur. Oldukça dikkat çeken heykel, aslında tanrıçanın bereketi ve savaşçı özelliklerini bir arada barındırmaktadır. Heykel aslında vazodan su akan bir çeşmeydi. Heykelin gövdesi boyunca su kaynağına bağlanan bir kanal açılmış ve suyun tanrıçanın vazosundan akması sağlanmıştır. Başındaki miğfer ile de savaşçı özelliği vurgulanmıştır (Harvey, 1985, s. 60).

Resim 6 Vazo Tutan Tanrıça İnanna (MÖ 18. Yüzyıl)
(Harvey, 1985, s. 60)

Sümer yazın geleneğinde tanrıça İnanna, şairlere, ozanlara bitmez, tükenmez bir ilham kaynağı olmuştur (Bayram, 2019, s. 555). İnanna için yazılan ve tanrıçayı tüm özellikleriyle en iyi tanıtan “Kutsal Evlilik” ve “Tanrıça İnanna’nın Yeraltı Dünyasına İnişi” mitleri oldukça dikkat çekicidir (Hooke, 2002, s. 25-43). Aslında bereket kültürünün bir yansıması olan “Kutsal Evlilik”; tanrıça ile çoban tanrısı Dumuzi arasında geçmektedir. Hayatın tarım ve hayvancılık üzerine kurulu olduğu Mezopotamya toplumlarında; zenginlik ve rahatlık için bir yılın verimli geçmesi büyük önem arz etmekteydi (Cemiloğlu, 2001, s. 21). Bu nedenle MÖ 3. binyılda, Sümer kentinin önde gelenleri, tanrıçayı bereketin çoğalması için evlendirmek istemişler (Zafer, 2016, s. 38) ve karşısına Uruk’un dördüncü kralı Dumuzi’yi (çoban tanrısı yaparak) ve çiftçi tanrı Enkimdu’yu çıkarmışlardır (Çaylı, 2008, s. 140). Tanrıça önceleri Enkimdu’yu seçmek istese de kardeşi Güneş tanrısı Utu, onun Dumuzi ile evlenmesinin daha uygun olacağını söyler ve ısrar eder. Sonunda tanrıça Dumuzi’yi seçer ve “Kutsal Evlilik” gerçekleşir (Hooke, 2002, s. 44; Zafer, 2016, s. 38). (Resim 7) İnsanlar Dumuzi’nin altı ay yerin üstünde tüm ürünleri sunduğuna, sonraki altı ay ise yerin altında sessizliğe büründüğüne inanırlar. İnanna ve Dumuzi’nin bileşmesi ve Dumuzi’nin yılın belirli döneminde yeryüzüne çıkışıyla doğanın yeniden canlanması, yeni bir yılın başlangıcı ve bereketinde sembolü, Dumuzi’nin ölümü ise kuraklık ve verimsizliğin sembolü olmuştur (Doğancı, 2019, s. 628).

İlk kez Sümerler’de MÖ 3000’lerden daha erken bir dönemde gerçekleşen bolluk ve bereketi getirdiğine inanılan “Kutsal Evlilik” töreni; daha sonra Mezopotamya toplumlarında yaklaşık 2000 yıl boyunca süregelen bir gelenek olmuştur⁴. Daha

⁴ 400 satırın üzerinde olan Sümercesinin neredeyse tamamlanmış olması nedeniyle bu mit iyi bilinmektedir. Bkz: Dalley, 2000, s.154; Pettinato, 2005, 4403- 4404. Dünyanın farklı müzelerinde yer alan parçalarının toparlanıp bir araya getirilmesi uzun yıllar almıştır. Bu konuda başta Kramer olmak üzere çok sayıda araştırmacının katkısı büyüktür. Bkz: Wolkstein & Kramer, 1983, s. 127-135; Kramer, 1999, s. 144-145.

sonraları bu törenler Sümerce, Akitu veya Akitusegurku olarak adlandırılan “Yeni Yıl Bayramı”⁵ adı altında her yıl bereket ve bolluğu güvence altına almak için tanrıyı temsil eden kral ile tanrıçayı temsil eden baş rahibenin birleşmesiyle sembolik olarak yeniden canlandırılmıştır (Kramer, 2002, s. 187; Bertman, 2003, s. 130; Kılıç-Duymuş, 2009, s. 160; Demirci, 2019, s. 61). MÖ 1. binyıla gelindiğinde ise, farklı bir uygulama şekli ile “Kutsal Evlilik”, yapıldığı görülmüştür. Burada tanrı ve tanrıça heykelleri süslenerek bir araya getirilmiş ve sonra da bütün bir geceyi bir arada geçirecekleri özel bir odaya götürülerek aynı amaç gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Bottero, 2003, 252). Mezopotamya toplumlari arasında adeta bir gelenek haline gelen bu kutlamalar günümüze kadar gelen bir geleneğin de ilk adımlarıdır (Yıldırım, 2019, s. 201).

Resim 7 İnanna ve Dumuzi'nin Evliliği (MÖ 18. Yüzyıl)
(Hooke, 2002, s. 44)

“Tanrıça İnanna'nın Yeraltı Dünyasına İnişi” mitinde ise; yeryüzünün tüm gücünü elinde bulunduran tanrıça, adeta gücüne güç katmak istercesine yeraltına da hakim olabilmek için kız kardeşi tanrıça Ereşkigal'in egemenlik sürdürdüğü “dönüşü olmayan ülkeye” ölümler diyarına inmeye karar verir (Kramer, 1999, s.196). Ancak ölümler diyarına inmeden önce, orada başına gelebilecek herhangi bir olay için tedbir alarak; veziri Ninşubur'a eğer üç gün içinde geri dönmezse kendisinin orada öldürülmesini engellemeleri için üç büyük tanrıya (Enlil, Nanna ve Ea) gitmesini ve yalvarmasını söyler (Uncu, 2011, s. 45). Daha sonra kraliçelik giysilerini giyip; değerli takılarını takarak ölümler dünyasının kapısına gelir. Burada yedi kapının bekçisi Neti'yle karşılaşır ve ölümler dünyasının yasalarına uygun olarak her bir kapıyı geçerken giysilerinin bir parçasını çıkararak Ereşkigal'in huzuruna getirilir. Tanrıça bir ceset olur ve kazığın üzerine asılır. Üç gün geçmesine rağmen tanrıça geri dönmeyince Ninşubur, tanrıçanın söylediği gibi üç tanrıya gider. Enlil ve Nanna işe karışmak istemezler, ancak Ea bazı sihirli güçlerini kullanarak, tanrıçayı yeniden canlı duruma getirecektir. Bunun için Ea, Kurgarru ve Kalaturru adında iki acayip yaratık yaratır ve onlarla ölümler diyarına yaşam yiyeceği ve içeceği gönderir. Yaratıklara bu yaşam yiyeceği ve içeceğini tanrıçanın cesedi üzerine altmış kez serpmelerini söyler. Yaratıklar söyleneni yapar ve tanrıça yaşama geri döner. Tanrıça kendisine eşlik eden cinlerle beraber yeraltı dünyasından çıkar. Ancak, cinler yeraltı dünyasının yasası gereği tanrıçanın yerine bir başkasını bulup koymakla görevlendirilmişlerdir. Cinler ilk önce Ninsubur'u almak ister. Ancak tanrıça onu sadakatinden dolayı vermez. İkinci olarak Sara adında bir ozanı almak istemişlerdir; tanrıça onu da güçlü edebi yönünden dolayı vermek istememiştir. Cinler üçüncü olarak tanrıçanın komutanı Lulal'ı almak ister; fakat tanrıça onu da hizmet ve saygısından dolayı vermek

⁵ Sümer metinlerinde “a-ki-it/zag-mu(k)” olarak verilen yeni yılın başlangıç tarihi, Sami kavimlerinde (Akad, Babil, Asur) farklı tarihlere kutlanmıştır; ancak genellikle Nisan ya da Mayıs ayı başları olarak tercih edilmiştir. Bkz: Yıldırım, 2019, 201.

istememez. Son olarak tanrıçanın kocası Dumuzi'nin yanına gelirler. Dumuzi yanına geldiklerinde, tanrıçanın ayağına kapanacağına bayramlıklarını giyinip, tahtına kurulur ve tanrıçayı sinirlendirir. Bunun üzerine tanrıça onu kendi yerine ölüler diyarına götürülmek üzere cinlere verir (Hooke, 2002, s. 26-28). Dumuzi kendisini kurtarması için ellerini göğe kaldırır ve tanrıçanın kardeşi olan güneş tanrısı Utu'ya yakarır. Utu Dumuzi'yi yılanı çevirerek cinlerin elinden kurtarır. Mitin devam eden dizelerinde Dumuzi yerine kardeşi Geştinanna'nın yeraltı dünyasına gittiği anlatılmaktadır. Ancak tanrıça tarafından yapılan yeni düzenlemeyle Dumuzi yeniden ölüler diyarına gönderilmiş ve yılın yarısını yeraltında yarısını ise yer üstünde geçirmesine karar verilmiştir (Kramer, 2002, s. 161-172; Black-Cunningham-Robson-Zólyomi, 2004, s. 75).

Tanrıçanın ismindeki değişiklik, mitlerde de kendini göstermiş; "Tanrıça İştar'ın Yeraltı Dünyasına İnişi" mitinde Dumuzi'nin de Tammuz'a dönüştüğü görülmüştür (Zafer, 2016, 91). Ancak Sümer yazımında 400 dize olan mit, Akadca'da 137 dizeden oluşmuş; genel olay sıralamasında bir değişiklik olmazken, İnanna ve Eştar/İştar arasındaki farklılıklar dikkat çekmiştir. İnanna daha çok gökyüzü ile ilişkilendirilirken, Eştar/İştar yeryüzünde daha etkindir (Bottero & Kramer, s. 367).

Antik Mezopotamya'dan günümüze ulaşan en eski edebiyat eseri olan "Gilgamiş Destanı"nın⁶ farklı versiyonlarında da tanrıça dişil özellikleriyle dikkat çekmektedir (Bottero & Kramer, s. 307-308).

Mezopotamya'dan Anadolu'ya doğru ilerlediğimizde Hurriler'in⁷ baş tanrıları arasında yer alan Şauşga'nın, İnanna/İştar'ın yansıması olduğu düşünülmüştür (Yıldırım, 2019, s. 204). Şauşga, hem kadın hem de erkek giysileri içinde, aşk ve cinselliğin sembolü olarak çoğu kez çıplak tasvir edilir. İnsanı isterse aşka davet eden, isterse çatışmaya sevk eden bir tanrıçadır. Hurriler aracılığıyla ise Mezopotamya'dan Sümer ve Babil tanrılarıyla dini inançları MÖ 2. bin yıllarında Anadolu'da yaşamış ve büyük bir uygarlık kurmuş olan Hititler'e geçmiştir (Aslantürk, 2013, s. 1). Hititler; kendi dillerini çivi yazısı ile binlerce kil tablet⁸ üzerine uygulamışlardır. Hititler'in en önemli tapınaklarından biri olan Yazılıkaya Açık hava Tapınağı'nda⁹, ülkenin önemli tanrı ve tanrıçaları sıra halinde kayaya kabartma olarak işlenmiştir. Bu kabartmalar arasında Şauşga'da yer almaktadır (Aslantürk, 2013, s. 16). (Resim 8) Şauşga, Hurri ve Hitit inanç sisteminde şarkılar söyleyen, adına şarkılar yazılan; fırtına tanrısı Teşup'un kız kardeşi ve Ninive kentinin kraliçesi olarak gökyüzüyle ilişkilendirilmiştir (Karauğuz, 2015, s. 123). Hitit kayıtları dışında Alalah/Tell Açana¹⁰ antik kentinde ele geçen Akadca tabletlerde de tanrıça İnanna/İştar, Şauşga olarak geçmektedir (Greenstein & David, 1976, s. 67-68)¹¹.

Mezopotamyalı tanrıçanın yolculuğu Akdeniz coğrafyasında da devam etmiş ve Mısır, Suriye ve Fenike kayıtlarında "Astartehr, as-ta-ra-hu-ru" olarak rastlanan ismin karşılığının, tanrısal özellikleri de düşünülerek İnanna/İştar olabileceği düşünülmüştür (Cross, 1971, 189). Özellikle İsrail, Mısır, Suriye ve Kıbrıs'ta ulaşılan kayıtlarda, "Aştar(t)/Aştarot/Astarte" olarak adlandırılmıştır (Schmitt, 2013, 214-215). Ayrıca Fenike inanç sitemine baktığımızda; yine kentin koruyucusu olan bir tanrı, onun eşi veya yoldaşı olan bereketli toprağı temsil eden bir tanrıça ve bu tanrıçayla bağlantısı (sevgilisi ya da oğlu) olan ve dirilişi, yıllık bitki örtüsü çevrimini temsil eden genç bir tanrıdan oluşan tanrılar üçlüsünün olduğunu görürüz. Topraktaki bu diriliş Dumuzi/Tammuz kültürünün de Fenikeliler'e geçtiğinin bir kanıtıdır. Fenikelilerde Dumuzi/Tammuz'a denk gelen tanrının adı ise Fenike metinlerinde hiç bahsedilmeyen (Günaltay, 1987b, s. 217) ancak ismini Yunanlıların vermiş olduğu düşünülen ve Sami dilinde Tanrı anlamına gelen Adonis'tir (Moscati, 2004, s. 70). En eski kayıtlarının MÖ 700 yıllarında olduğu Adonis kült törenleri, ilk kez Fenike'nin Biblos ve Afaka kentlerinde yapılmıştır (Çetin, 2006, 99). Mezopotamya'daki tanrıça İnanna/İştar Fenike'de Astarte olarak adlandırılmıştır. Özellikle Doğu Akdeniz'deki, Al Mina, Tyros, Byblos, Sur, Ugarit kentleri Mezopotamya ve Yunan dünyasındaki tüccarların buluştukları merkezlerdi. Bu kentlerde ticaretin yanında kültürel ve dini

⁶ III. Ur Hanedanlığı'ndan (yaklaşık MÖ 2100) kalma Uruk Kralı Gilgamiş'in hakkında yazılan beş Sümer şiiriyle başlar. Gilgamiş edebiyattaki ilk insan kahramandır. Destanın sadece birkaç tableti günümüze ulaşmıştır. Çeşitli versiyonları bulunan destanın standart Babil versiyonunun altıncı tabletinde İştar sıklıkla geçmektedir. Bkz: https://tr.wikipedia.org/wiki/G%C4%B1lgam%C4%B1%C5%9F_Destan%C4%B1. Ayrıca Gilgamiş Destanına ilişkin Hitit başkenti Boğazköy/Hattuşa'da ele geçen çivi yazılı metinlerin ikinci grubunda da İştar'ın Gilgamiş'a aşık olması ve evlilik teklif etmesi geçmektedir. Bkz: (Demirel, 2019, s. 85-86, 100).

⁷ Hurriler'in anavatanı tam olarak bilinmese de; arkeolojik verilerden yola çıkarak Kafkasya veya daha büyük bir ihtimalle Transkafkasya'da yani Van Gölü, Ağrı Dağı ve Hazar Denizi arasındaki bölgede olduğu düşünülmektedir. Bkz: Ünal, 1997, 13.

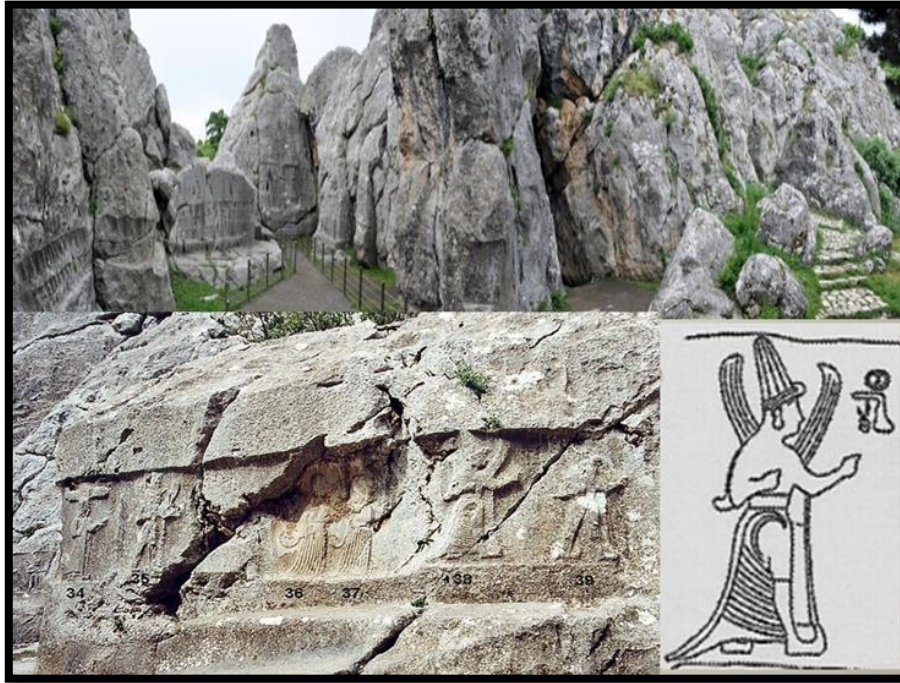
⁸ Hitit çivi yazılı tabletler; Kral yıllıkları, siyasal antlaşmalar, hukuki metinler, yönetim ile ilgili yönerge metinleri, dini metinler (dua metinleri, ayinler, bayram törenlerine ait metinler, fal ve büyü metinleri) olarak gruplandırılmaktadır. Bkz: Aslantürk, 2013, 2.

⁹ Günümüzde Çorum'da, Hitit başkenti Hattuşaş (Boğazköy) antik yerleşkesinin 2 km kuzeydoğusunda yer alan, doğal kayalar arasına yapılmış Hitit açık hava tapınağıdır. Bkz: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Yaz%C4%B1I%C4%B1kaya>.

¹⁰ Hatay ili Reyhanlı ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır.

¹¹ Tanrıçanın Anadolu'daki ilerleyiş sürecinin daha sonra ayrıntılı olarak çalışılması planlanmaktadır.

inançlarında etkileşimde olması tanrıçanın yayılımını kolaylaştırmıştır (Doğancı, 2019, 627). Bunun yanı sıra denizlere hâkim olan Fenikeliler tanrıça Astarte adına sömürge altına aldıkları yerlerde tapınaklar yaptırarak buralara da taşımışlardır (Günaltay, 1987b, s. 199). Tanrıça kültü zamanla yerelleşerek bir tür koruyucu tanrıça özelliği de kazanmış ve Kıbrıs'ta "Kıbrıslı Afrodit" olarak anılmıştır (Yıldırım, 2019, 206).

Resim 8 Yazılıkaya Açık hava Tapınağı ve Tanrı Şauşga'nın Çizimi (MÖ 13. Yüzyıl)
(Seeher, 2011, s. 59)

Fenikeliler aracılığıyla MÖ 7. yüzyılda Yunan panteonuna geçen tanrıçanın buradaki karşılığı Aphrodite (Resim 9), Dumuzi/Tammuz'un ise Adonis'tir. Aphrodite, bereket ve savaş tanrıçası olsa da, o daha çok aşkın büyük tanrıçası olarak öne çıkmış ve kendi aşklarıyla ün salmıştır (Kılıç-Uncu, 2011, s. 196). Mezopotamya mitolojisinden esinlenerek oluşturulan Aphrodite Adonis aşkı da yine tanrıçanın kökenine işaret etmektedir. Mitolojiye göre Aphrodite'nin lanetine uğrayan Smyrna adında bir genç kız babasına tutulur. Günah işlediğini anlayan baba kızını öldürmek için peşine düşer. Kıza acıyan tanrılar onu ağaca çevirerek; dokuz ay sonra ağacın kabuğu çatlayıp dünyalar güzeli bebek Adonis doğar. Aphrodite bebeğe aşık olur ve onu kimselere göstermemesini söyleyerek Persephoneye verir. Persephone bebeği geri vermek istemeyince konu Zeus'a gider ve paylaşamayan Adonis'in, yılın yarısını Aphrodite ile, öteki yarısını da Persephone ile geçirmesine karar verilir. Genç bir avcı olan Adonis'i Aphrodite bu tehlikeli spordan vazgeçirmeye çalışsa da başarılı olamaz ve sonunda Adonis, bir yaban domuzu tarafından öldürülür. Ölen Adonis, Hades'e indiğinde Persophone onu Aphrodite vermez ve iki tanrıça arasındaki büyük yarıştan sonra, Adonis yeryüzüne döner (Moscati, 2004, s. 66; Erhat, 2011, s. 11; Graves, 2020, s. 87).

Yunan mitolojisinde kısa süren çiçekli ve neşeli ilkbaharın sembolü olan Adonis'in ölümü ve yeniden dirilişi bitki örtüsünün ölmesi ve yeniden dirilişini temsil etmekteydi. Yani bir nevi kış ve baharın temsili olarak görülmekteydi. Adonis açılıp gülüyor daha sonra ölüyordu ve bu ölüm yaz mevsiminin sonuydu. Onun bu vakitsiz ölümü münasebetiyle törenler yapılmıştır. Adonis'in tekrar mevsim yağmurlarıyla gelmesiyle tabiatın güzelleşeceği düşünülmüştür (Can, 1994, s. 97). Bu Yunan miti kuşkusuz ki Sümer tanrısı Dumuzi, Babil ve Asur tanrısı Tammuz'un Doğu mitinin tekrarıdır (Moscati, 2004, s. 67).

Resim 9 Kinidos Aphroditesi (MÖ 4. Yüzyıl)
(https://en.wikipedia.org/wiki/Aphrodite_of_Knidos)

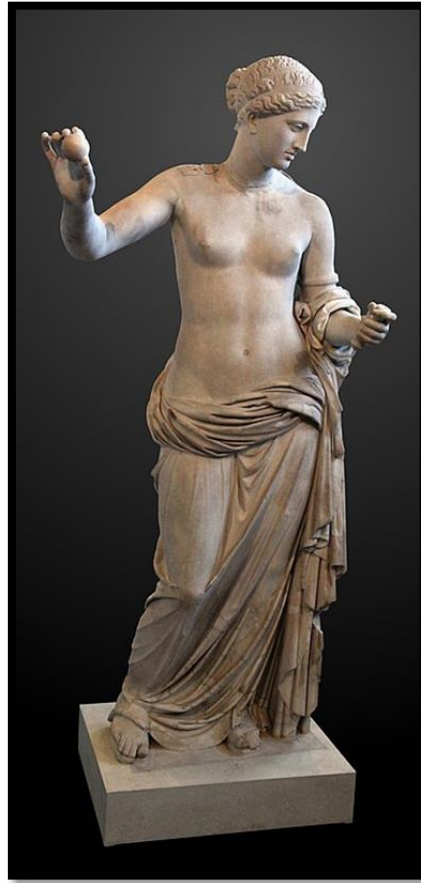
Mezopotamya tanrıçası İnanna/İştar'ın Yunan tanrıçası Aphrodite ile bağlantısı Yunan Şairi Hesiodos'un yazdığı Theogonia'da açıkça görülebilmektedir. Şiire göre; Aphrodite'nin doğuşunun anlatıldığı bölümde; tanrıçanın köpükten yaratıldıktan sonra; önce Kythera'ya uğradığını, daha sonra Kıbrıs'a giderek orada karaya çıktığını söyler (Hesiodos, 1977, s. 190-200). Hesiodos'un bu mısraları Aphrodite'nin Doğu kökenli olduğunu ve onun Kythera ve Kıbrıs üzerinden Yunan ve Roma dünyasına geçtiğine işaret eder (Doğancı, 2019, s. 628). Ayrıca Herodotos'un Babil'deki İştar Tapınağı'nı Aphrodite Tapınağı olarak adlandırması iki tanrıçanın da aynı olduğunu desteklemektedir (Herodotos, I.199). Yine Herodotos Kıbrıs'taki Aphrodite Tapınağını Fenikeliler'in yaptığını, aynı tapınaktan Kythera'da da olduğunu belirtir (Herodotos, I.105). Fenikeliler aracılığıyla Yunanlılara geçen tanrıçanın Mezopotamyalı İnanna/İştar olduğu aşikârdır. Hatta Aphrodite, İştar'ın görevlerini ve özelliklerini üzerinde toplamakla kalmamış, Mezopotamya'nın mitolojik unsurlarını da devam ettirmiştir (Kılıç-Uncu, 2011, s. 198).

Aphrodite'nin doğduktan sonra Olympos'a giderken giydiği tanrısal kıyafetlerinin onu ölümsüzleştirmesi, İştar'ın ölümler dünyasına indiğinde üzerindeki giysileri yedi kapıda bıraktıktan sonra tüm gücünü yitirip fani olması (Hooke, 2002, s. 26) ve İştar'ın savaşlarda Babil ve Asurlulara, Aphrodite'nin Troyalılara yardım etmesi de diğer benzer özellikleridir (Homeros, IV. 10-12). Ancak bazı küçük farklılıklarda vardır. Tanrıça İştar'ın kutsal hayvanı aslandır ve heykellerinde genellikle aslanıyla beraber betimlenirken Aphrodite'nin sembolü güvercindir ve elinde güvercinlerle ve çıplak olarak tasvir edilmiştir (Mansel, 1971, s. 138).

Tanrıçanın Roma dinindeki durumuna bakacak olursak; Roma dini Hint Avrupa, Etrüsk, Hellen ve Doğu kökenli inanç sistemlerini içine alan adeta din ve devletin iç içe olduğu karışık bir yapı göstermekteydi (Dürüşken, 2003, s. 29). Romalılar, egemenlikleri altına aldıkları toplumların tanrılarına ve kültlerine onları koruduğu ve başarı getirdiklerine inandıkları için müdahale etmemişlerdir. Ancak bu demek değildi ki her kültü ve inancı benimseyip kabul etmişler; kendi durumlarına göre bazı kült ve inanışları kabul ederken bazılarını da kabul etmemişlerdir (Orlin, 2010, s. 31). Aslında Roma dininin özünü doğa

olaylarının tanrılarla ilişkili olabileceği düşüncesi oluşturmaktaydı (Dürüşken, 2003, s.1). Doğa olaylarını kontrol edemeyen insanlar, herhangi bir konuda başarı elde edebilmek için kökeni Mezopotamya'ya dayanan tanrısal desteğe ihtiyaç duyma anlayışını benimsemişlerdi.

Tanrıça Astarte'nin Roma'ya geçişi büyük olasılıkla Yunanlılar aracılığıyla olmuştur. Yunan dininin Roma dinsel yaşantısının içeriğini belirlemede en önemli etkisi, bu dini çok tanrıcılığa dönüştürmesidir. Yunan Panteonuna ait tanrılar isim değiştirerek Roma inanç sisteminde yer almıştır (Dürüşken, 2011, s. 27; Alpaslan, 2020, s. 7- 11). Roma'da güzellik, zarafet anlamına gelen Venüs adını alan tanrıça (Resim 10), meyve bahçelerinin koruyucusu olarak saygı görmüştür (Erhat, 2011, s. 290). Roma'nın erken dönemlerinde Venüs, genellikle çiftçi ve köylüler tarafından önemsenen bahçe ekimi koruyucusuyken; MÖ 3. yüzyıl sonlarından itibaren Sicilya üzerinden Roma'ya giren Aphrodite ile eş tutulmuştur (Doğancı, 2019, s. 629).

Resim 10 Arles Venüsü (MÖ 1. Yüzyıl)
(https://tr.wikipedia.org/wiki/Arles_Ven%C3%BCs%C3%BC)

Aphrodite; Sibyl¹² kitaplarının aracılığıyla Sicilya'daki Eryx tepesinden alınarak Venüs Erycina ismiyle Roma toplumu içinde saygı görmüştür (Çapar, 1978, s. 171). Fenikelilere özgü bir tanrıça olduğunu bildiğimiz Venüs Erycina Aphrodite'nin

¹²Sibyl; tanrının etkisi altında kehanet verdiği düşünülen kadın kahinlere verilen isimdir. Bunlar belli bir tapınağa bağlı değillerdir. Başlarda tek bir Sibyl'in varlığından söz edilirken; sonraları bu sayı artar (9 ile 12 arasında değişir). Bkz. Susamcı, 2020, s. 171-199. Delphi, Persia, Libya, Samos, Erythrae, Cumea (Cuma/Cyme), Cumae (kimi zaman Cimmericia ya da Cumana olarak da geçer), Hellespontus, Phrygia, Tibur, Agrippina (Aegyptus) ve Europa olmak üzere farklı yer ve zamanlarda yaşamış, buldukları kentin adıyla da anılan çeşitli Sibyller ortaya çıkar. Bkz. Plinius, 34. 11. 5; La Farge, 1913, s. 21; Pausanias, 10. 12. 6; Luigi, 1908, s. 60-61.

Sibyl Kitapları ise; Yunan yazım sanatının en erken örneklerinden biri olan ve yazılı olarak bir araya getirilen, Yunanca heksameton vezniyle yazılmış; Sibyl kehanetlerini içeren koleksiyondur. Bu koleksiyon Yunanlar aracılığıyla Roma'ya girmiş ve Roma'nın tarihinde çok büyük yer tutmuş, adeta devlet politikasına yön vermiştir. Bkz. Burkert, 1985, s. 117.

Fenikeliler aracılığı ile Sicilya üzerinden Roma'ya geldiği ve doğu kökenli olduğu fikrini doğurmaktadır.

Sonuç

Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya, tarih boyunca pek çok medeniyete ve gelişmelere ev sahipliği yapmış, daha sonraki toplumları yönlendiren ve şekillenmelerinde büyük rol oynayan; bilinen ilk okur-yazar toplulukların yaşadığı bir bölge olmuştur. İnsanlık varoluşundan itibaren hayatta kalabilmek için besine, besin ise büyümek için hava, toprak ve suya gereksinim duymuştur. Mevsimlerin değişmesi, gece-gündüz dönüşümü gibi doğanın içinde bulunduğu bu döngüyü anlamlandırmaya çalışan insanlar, bu dengeyi sağlayan bir gücün hatta güçlerin olduğunu düşünmüşlerdir. İşte doğa kuvvetlerinin bu sorgulanması sonucu eril ve dişil olarak insan gibi düşünülen tanrı ve tanrıçalar ortaya çıkmıştır. Yunan ve Romalılarda Panteon adı verilen bu tanrı ve tanrıçalar aleminin oluşmasında, tarihte bilinen pek çok ilke imza atan Sümerler'in etkisi büyüktür. Çalışmamızda incelediğimiz ve kökeni Sümerler'e dayanan; bereketin ve aşkın tanrıçası İnanna, özellikle Sümer kültürüne ait mitlerde bereketin ve aşkın temsilcisidir. Tanrıçanın Asur ve Babil döneminde İştar adını almasıyla savaşçı özelliği ön plana çıkmıştır. Tanrıçanın konu edildiği mitlerde Dumuzi/Tammuz ile birleşmesiyle bereketli bir yılın başlangıcı olarak baharın gelişi gelenek haline gelmiş ve her yıl "Yeni Yıl Bayramı" olarak kutlanmıştır. Yine yer altı dünyasıyla ilgili mitleriyle tabiatın ölümü vurgulanmıştır. Anadolu'ya, Hurri ve Hitit üzerinden giriş yapan tanrıça, Şauşga adıyla karşımıza çıkmıştır. Akdeniz dünyasının ticaretinin önde gelen kolonicileri olan Fenikeliler döneminde Astarte adını alan tanrıça; Fenikeliler aracılığıyla Yunan dünyasına geçmiştir. Yunan panteonunda aşk ve güzellik tanrıçası Aphrodite olarak yayılımına devam eden tanrıçanın; Sümerdeki Dumuzi karşılığı ise sevgilisi Adonis'tir. Yine burada da Aphrodite ve Adonis'in evlenmesi bereketin, ölümleri ise kuraklığın ve verimsizliğin sembolü olmuştur. Yunanlılar aracılığıyla Venüs adını alarak Roma'ya geçen tanrıça, bahçelerin koruyucusu olarak yine bereketi temsil etmeye devam etmiştir.

Görüldüğü üzere tanrıça, Sümerlerin ortaya çıkışından, Mezopotamya uygarlığının sonuna kadar varlığını korumuş ve önemini giderek artırmıştır. Modern dünyada ismi her ne kadar unutulmuş olsa da, Antik Yakın Doğu'da hem karmaşık hem de etkili bir role sahip, kendisine ait yazılı kaynak bulunan ilk ilahi güçtür. Kökeni Sümer'e dayanan tanrıçanın Roma tanrıçası Venüs'e kadar olan hikayesi hem panteondaki konumları hem de edebi yapıtlardaki yerleri dikkate alınarak bilimsel olarak kurgulanmaya gayret edilmiştir. Ayrıca tanrıça için yazılan mitler yazıldığı uygarlığın kültürlerinin de tanınmasına zemin hazırlamıştır.

Yazar Katkıları: Fikir-S.G.; Tasarım-S. G.; Denetleme-K. M.; Kaynaklar-S. G., K.M.; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi S. G.; Analiz ve/ veya Yorum-K.M.; Literatür Taraması-S. G., K.M.; Yazıyı Yazan-S. G.; Eleştirel İnceleme-S. G.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmişlerdir.

Finansal Destek: Bu çalışma Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimince desteklenmiştir. Proje numarası: SDK-2022-10659.

Author Contributions: Concept - S.G.; Design- S.G.; Supervision- K. M.; Resources- S. G., K. M.; Data Collection and/or Processing- S.G.; Analysis and/or Interpretation- K. M.; Literature Search- S. G., K. M.; Writing Manuscript- S.G.; Critical Review- S.G.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no conflict of interest.

Financial Disclosure: This work was supported by Research Fund of the Atatürk University. Project Number: SDK-2022-10659.

Kaynaklar

- Acı, M. (2016). Doğu Akdeniz Havzasında kahramanlık mitosları [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akar Noei, T. (2018). Babil- İştar Kapısı sırlı tuğlalarının karakterizasyonu ve korumaya yönelik öneriler [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Kadir Has Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Alpaslan, M. (2020). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Aslantürk, N. (2013). Hitit belgelerinde Hurri Tanrıları ve onların kültürleri [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayram, S. (2019). Eski Mezopotamya'da kutsal evlilik metinleri ve "kutsal/kült/mabet fahişe(Si)" ibâresi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(2), 546-575.
- Bertman, S. (2003). *Handbook to life in Ancient Mesopotamia*. Facts on File.
- Black, J., Cunningham, G., Robson, E., & Zolyomi, G. (2004). *Literature of Ancient Sumer*. Published by Oxford University.
- Black, J., & Green, A. (2004). *Gods, demons and symbols of Ancient Mesopotamia*. The British Museum Press.

- Bottero, J. (2003). Mezopotamya, yazı, akıl ve tanrılar. M. E. Özcan & A. Er, (Çev.). Dost Kitabevi.
- Bottero, J., & Kramer, S. N. (2019). Mezopotamya mitolojisi. A. Tümertekin, (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Burkert, W. (1985). *Greek religion: archaic and classica*. Harvard University Press.
- Can, Ş. (1994). *Klasik Yunan mitolojisi*. İnkılâp Kitabevi.
- Cemiloğlu, İ. (2001). İnanna ve Dumuzi alıntısı [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Collins, P. (1990). The Sumerian Goddess Inanna (3400-2200 BC). *The Institute of Archaeology*, 5, 103-118.
- Cross, F. M. (1971). The old phoenician inscription from Spain dedicated to Hurrian Astarte. *HTR*, 64, 189-195.
- Çapar, Ö. (1978). Roma tarihinde Magna Mater (Kybele) tapınımi. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29, 167-190.
- Çaylı, P. (2008). Prehistoryadan günümüze kadın sembolünün sanata yansması. *Collequium Anatolicum*, VII, 137-155.
- Çetin, C. (2006). Antik Çağda Hieros Gamos ritüeli. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, (76), 99-113.
- Çiğ, M. İ. (2006). *İnanna'nın aşkı Sumer'de inanç ve kutsal evlenme*. Kaynak Yayınları.
- Dalley, S. (2000). *Myths from Mesopotamia, creation, the flood, Gilgamesh, and others*. Oxford University Press.
- Demirci, K. (2019). *Eski Mezopotamya dinlerine giriş*. Ayışığı Kitapları.
- Demirel, S. (2019). Gilgamiş destanı Hititçe çivi yazılı tabletleri (CTH 341.III). L.G. Gökçek, & E. Yıldırım, & O. Pekşen (Ed.), *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* içinde (ss.85-115). Değişim Yayınları.
- Diñç, U. (2017). Mezopotamya'da tanrı anlayışının doğuşu, gelişimi ve yayılışı (Miladi yıllara kadar). *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 64-75.
- Doğancı, K. (2019). Eski Roma dininde Mezopotamya kökenli unsurlar. L.G. Gökçek, & E. Yıldırım, & O. Pekşen (Ed.), *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* içinde (ss.609-640). Değişim Yayınları.
- Dürüşken, Ç. (2003). *Roma dini*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Dürüşken, Ç. (2011). *Roma'nın gizem dinleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Erhat, A. (2010). *Mitoloji sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Etgü, T. Y. & Pekşen, O. (2023). Sümerlilerde din anlayışı ve tanrı algısı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22 (2), 511-525.
- Galip, Ç. (1986). Mezopotamya'da kutsal evlilik. X. Türk Tarih Kongresi. (22-26 Eylül 1986) Bildiriler Kitabı. (ss. 499-503). Ankara.
- Greenstein, E. L. & David, M. (1976). The Akkadian inscription of Idrimi. *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 8, 67-68.
- Gökçek, L. G. (2015). *Asurlular*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Günaltay, Ş. (1987b). *Yakın Şark III-Suriye ve Filistin*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Harvey, W. (1985). From Ebla to Damascus: Art and archaeology of Ancient Syria. *Archaeology*, 38, 58-61.
- Herodotos (2002). *Historia*. M. Öktem, (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hesiodos, (1977). Hesiodos Eseri ve Kaynakları. S. Eyüboğlu, & E. Erhat, (Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Homeros (2002). İlyada. A. Erhat, & A. Kadir, (Çev.). Can Yayınları.
- Hooke, S. H. (2002). *Ortadoğu mitolojisi*. İmge Yayınları.
- Karağuz, G. (2015). *Hitit mitolojisi*. Çizgi Kitabevi.
- Kılıç, Y., & Uncu, E. (2011). Eski Mezopotamya inanç sisteminin Yunanlılara etkisi (İstar- Aphrodite örneği). O. Köse & S. Üst (Ed.), *History Studies International Journal of History*, 3 (1), 183- 201.
- Kılıç, Y., & Duymuş, H. H. (2009). Eski Mezopotamya'da din kadınları (Rahibeler). *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 159-168.
- Kıymet, K. (2014). Hitit mitolojisinde tanrıların yer altına inışı. *Folklor/Edebiyat*, 20 (77), 21-34.
- Kirschbaum, E. C. (2004). *Asurlular (tarih, toplum, kültür)*. A. Yarbaş, (Çev.). İly İzmir Yayınevi.
- Koroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya tarihi*. İletişim Yayınları.
- Kramer, S. N. (2002). *Sümerler*. Ö. Buze, (Çev.). Kabalıcı Yayınları.
- Kramer, S. N. (2001). *Sümer mitolojisi*. H. Koyukan, (Çev.). Kabalıcı Yayınevi.
- Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de başlar*. H. Koyukan, (Çev.). Kabalıcı Yayınevi.
- La Farge, J. (1913). *The gospel story in Art*. The Macmillian Company.
- Luigi, T. (1908). *The sixtine Chapel: critic and art*. Cooperativa Tipografica Manuzio.
- Mansel, A. M. (1971). *Ege ve Yunan tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- McNeill, H. W. (2005). *Dünya tarihi*. A. Şenel, (Çev.). İmge Yayınları.

- Memiş, E. (2007). *Eskiçağda Mezopotamya*. Ekin Kitabevi.
- Mieroop, M. Van De (2006). *Antik Yakındoğu'nun tarihi*. S. Gül, (Çev.). Kitabevi.
- Oates, J. (2015). *Babil*. F. Çizmeli, (Çev.). Arkadaş Yayınları.
- Orlin, E. M. (2010). *Foreign Cults in Rome: creating a Roman Empire*. Oxford University Press.
- Pausanias, *Hellados Periegesis*.
- Pekşen, O. (2017). Mezopotamya'da din-siyaset ilişkisi. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pekşen, O. (2022). İnanç ve Tanrılar. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Ed.), *Eski Mezopotamya'nın Kültür Tarihi* içinde (ss. 253-277). Değişim Yayınları.
- Pettinato, G. (2005). Inanna. P. Ellis, (Trans.). L. Jones, (Ed.). *Encyclopedia of Religion*, 2(7), 4403-4404.
- Plinius, *Naturalis Historia*.
- Sevin, V. (1999). *Yeni Asur sanatı ve mimarlık*. Türk Tarih Kurumu.
- Schmitt, R. (2013). Astarte, mistress of horses, lady of the chariot: the warrior aspect of astarte. *DieWeltDesOrients*, 43(2), 213-225.
- Susamcı, H. (2020). Batı resminde kâhin kadının temsili olarak Sibyl betimleri. *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History*, 29, 171-199.
- Uncu, E. (2011). Eski Mezopotamya ve Yunan dünyasında din ve tanrılar [Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, A. (1997). Hurriler. Hurri tarihi, kültürü ve arkeolojisiyle ilgili yeni buluntular ve gelişmeler. *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, 11-35.
- Yalvaç, K. (1982). Sumerliler ve Sümerce. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları*, Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, 323, 563-577.
- Yıldırım, N. (2019). Eskiçağ'da aşkın ve savaşın Mezopotamyalı sahibesi "Tanrıça İnanna/İştar". L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Ed.), *Mezopotamya'nın Eski Çağlarında İnanç Olgusu ve Yönetim Anlayışı* içinde (ss. 193-211). Değişim Yayınları.
- Yılmaz, D. (2018). Doğudan Batıya tanrılarının dönüşümü: Tanrıça İnanna Athena'ya Nasıl Dönüştü? A. Kökdemir & A.G. Fidan (Ed.), *Doğu ve Batı Mitolojileri* içinde (ss. 191-205). Delta Kültür Yayınları.
- Yiğit, T. (1997). MÖ II. binyıl Anadolu kentlerinden Şamuha'nın tarihi ve lokalizasyonu üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30, 273-287.
- Yiğit, T. (2020). *Eski Mezopotamya tarihi*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Zafer, T. (2016). *Ortadoğu Mitolojisi*. Mitoloji Tarihi Yayınları.
- Wolkstein, D. & Kramer, S. N. (1983). *Inanna, queen of heaven and earth: Her stories and hymns from Sümer*.